

Slawomira Tomaszewska

JAK POWSTAŁY NAZWY ZABORZE, MIĘDZYBŁOCIE, ODBŁONIE I PODOBNE

Nazwy typu *Zaborze* nie doczekały się wprawdzie dotychczas szerokiego monograficznego opracowania, jakie poświęcono formacjom genetycznie pokrewnym typu *Podgóra, Zalas*¹, ale w literaturze onomastycznej wspomina się o nich często i przywołuje jako przykłady toponimów o szerokim zasięgu i bogatej frekwencji. Ich geografia oraz semantyczne powiązania z rzeczywistością pozajęzykową są ukazywane zazwyczaj w sposób nie budzący sprzeciwu czytelnika. Głębsze refleksje natomiast wywoływać może opis ich budowy czy metoda utworzenia.

Na ogół uważa się, że pochodzą one od wyrażen przyimkowych, ale określa się je na trzy różne sposoby, jako a) derywaty prefiksально-sufiksalne², b) derywaty sufiksalne³ bądź jako c) derywaty paradygmatyczne, fleksyjne, czy bezsufiksalne⁴.

¹ Tak np. M. Karaś w pracy *Nazwy miejscowe typu Podgóra, Zalas w języku polskim i w innych językach słowiańskich*, Wrocław 1955.

² Por. *ibidem*; S. Rospond, *Klasyfikacja strukturalno-gramatyczna słowiańskich nazw geograficznych*, Wrocław 1957; W. Lubaś, *Nazwy terenowe powiatów jasielskiego i krośnieńskiego*, „*Onomastica*” 1963, t. III, s. 185–238; IX 1964, s. 123–164; E. Pawłowski, *Nazwy terenowe Ziemi Sądeckiej*, *Prace Onomastyczne PAN* 30, Kraków 1984; D. Kopertowska, *Nazwy miejscowości od wyrażen przyimkowych na pograniczu śląsko-malopolskim*, „*Zeszyty Naukowe UJ*” 1975, *Prace Językoznawcze* 47, s. 163–186.

³ Por. S. Sochacka, *Wyrażenia przyimkowe jako struktura nazewnicza*, „*Zeszyty Naukowe WSP w Opolu*” 1970, *Językoznawstwo* IV, s. 77–128; E. Rzetelska-Feleszko, *Nazwy terenowe od wyrażen przyimkowych. Nazwy polskie*, [w:] *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej*, t. XXI, Warszawa 1983, s. 85–101; J. Ząbkowska, *Kilka uwag o prefiksально-sufiksальnym sposobie derywacji we współczesnym języku rosyjskim*, „*Slavia Orientalis*” 1967, R. XVI, nr 1, s. 53–56; W. Śmiech, *Stosunek polskich nazw terenowych do wyrazów pospolitych*, [w:] *Geografia nazewnicza*, red. K. Rymut, Wrocław 1983, s. 37–51; T. Gołębiowska, *Terenowe nazwy orawskie*, „*Zeszyty Naukowe UJ*” 1964, *Prace Językoznawcze* 11; K. Zierhoffer, *Formowanie się nazewnictwa od terminów topograficznych na przykładzie wyrazu „łęg”*, Wrocław 1986.

⁴ Por. K. Waszakowa, *Słowotwórstwo rzeczowników z formantami paradygmatycznymi we współczesnym języku polskim*, „*Polonica*” 1983, IX, s. 5–28; Z. Kurzowa, *Derywacja*

Interpretacja przedrostka występującego w nazwie jako części formantu rozdzielonego (prefiksalnie-sufiksalnie) dziś nie ma już chyba wielu zwolenników, skoro powszechnie uważa się, że podstawę takiego toponimu stanowi wyrażenie przyimkowe. Przyimek pochodzący z wyrażenia-bazy jest więc w derywacie tylko jego prefiksem, stanowiącym część podstawy słowotwórczej. Nie może być zatem uważany za formant.

Silnie natomiast w literaturze zakorzeniony jest pogląd, że nazwy typu *Zaborze* są derywatami sufiksalnymi z formantem $-e \leq *-bje$. Interpretację taką usprawiedliwia historyczna analiza morfemowa. F. Sławski we wstępie do *Słownika prasłowiańskiego* wspomina bowiem o apelatywach *bezdnbje*, *pomorbje*, *zagorbje*, dobrze zaświadczonej formacji od wyrażenia przyimkowych derywowanych suf. $*-bje^5$. W taki więc sposób tworzone nazwy pospolite już w epoce prasłowiańskiej. Na gruncie polskim natomiast psł. suf. $*-bje$ kontynuowany jest jako wygłosowe $-e$ poprzedzone miękką (lub dziś stwardniałą) spółgłoską i jest morfemem formotwórczym, fleksyjnym. A zatem, skoro w konstrukcjach typu *Zaborze* formant nie jest morfemem słowotwórczym, nie da się obronić nazywania takich formacji derywatami sufiksalnymi. Za takim ujęciem problemu przemawiają jeszcze dwa argumenty. Po pierwsze: historyczny formant nie mógł tworzyć nazw nowożytnych. Ich powstanie wiązało się jedynie z wykorzystaniem pewnego starego modelu. A po drugie: rekonstrukcja nazw terenowych pochodnych od wyrażenia przyimkowych pokazuje, że nie we wszystkich przypadkach wygłosowe $-e$ może być uznane za kontynuant dawnego formantu $*-bje$, ponieważ głoska kończąca temat fleksyjny nie powstała w wyniku palatalizacji tylnojęzykowej przed jerem. Tak jest np. w nazwach: *Międyzdrodze (droga)*, *Podludze*, *Zaludze*, *Zaluzie (ług)*, *Podstrudze (struga)*, *Pomordze (morga)*, *Przywildze*, *Zawildze (rz. Wilga)*, *Zależie (łęg)* i innych, w których tematyczne g nie wymieniło się na z , jakby można było tego oczekiwać. Większość derywatów odwyrażeniowych ma pod tym względem budowę regularną, co świadczy o silnym oddziaływaniu modelu, natomiast istnienie przytoczonych wyjątków każe powątpiewać w derywację afiksálną. Pozostaje więc tylko zaliczyć nazwy typu *Zaborze* do derywatów paradygmatycznych. Wprawdzie określa się je też mianem derywatów fleksyjnych, niesufiksalnych,

fleksyjna czyli paradygmatyczna w języku polskim i próba objaśnienia jej genezy, „Zeszyty Naukowe UJ” 1974, Prace Językoznawcze 42, s. 93–103; E. Ostrowska, *Podgórze i podgórz, naręcz i naręcz*, „Język Polski” 1964, nr 44, s. 32–38; K. Zierhoffer, *Blonie i Błonie w polskich nazwach miejscowych i terenowych lądowych i wodnych*, [w:] *Opuscula Polono-slavica*, Wrocław 1979, s. 429–437.

⁵ Por. F. Sławski, *Zarys słowotwórcstwa prasłowiańskiego*, [w:] *Słownik prasłowiański*, t. I, Wrocław 1974, s. 85.

bezsufiksalnych zerowych, czy konwersji⁶, ale nie tyle ważne jest nazwanie samego zjawiska, co jego istota. Dla uproszczenia, w dalszej części wywodu będzie używane określenie: *derywacja paradygmatyczna*.

Na czym zaś polega istota substancywizacji wyrażenia przyimkowego? Jakie operacje towarzyszą powstaniu rzeczownika rodzaju nijakiego z końcówką *-e* w mianowniku liczby pojedynczej? Część zabiegów, w rezultacie których otrzymujemy derywat, jest wspólna wszystkim formacjom, część zaś uzależniona od składu podstawowego wyrażenia syntaktycznego. Wspólny wszystkim derywatom jest sam proces substancywizacji, odmiennie natomiast kształtują się relacje między imienną częścią wyrazu podstawowego a derywatem, uzależnione od formy owego imienia. Chodzi tu nie tylko o różny rodzaj gramatyczny rzeczowników, ale także o to, że w skład wyrażenia wchodzić może też zaimek, bądź substancywizowany przymiotnik czy imiesłów. Ma to znaczenie wtedy, gdy drobniawo analizuje się relację między wyrazem podstawowym a derywatem. Tak więc ta indywidualna faza derywacji dotyczy imiennej części wyrażenia przyimkowego i polega – najogólniej rzecz ujmując – na tym, że przeważnie derywat i podstawowy rzeczownik różnią się paradygmatem. Czasami wzorzec odmiany pozostaje ten sam i wtedy na pojęcie formantu składają się zjawiska innego rodzaju, o czym będzie mowa niżej.

Przypatrzmy się najpierw nazwom, których powstaniu towarzyszy zmiana wzorca deklinacyjnego⁷. Może to być zmiana paradygmatu a) przymiotnikowego na rzeczownikowy, np. *Podmokrze*, *-rza* (pole): w. *Mokra*; *Przyborowie*, *-wia* (pola): w. *Borowa*; *Zaczarnie*, *-nia* (pole): *Czarna*, *-nej* (rów melioracyjny); *Zagłębcze*, *-cza* (pole za głębokim rowem): ap. *głęboki*; *Zaksięże*, *-ża* (las, łąki, pole): ap. *księży*; *Zarogoźnie*, *-nia* (pole): rz. *Rogoźna*; *Zaświęcie*, *-cia* (pole): ap. *święty* itp., bądź b) zaimkowego na rzeczownikowy, jak w nazwie *Przedsobie*, *-bia* (pole a. pole i las): *przed sobą*.

Na tle całego materiału przywołane wyżej nazwy są dość wyjątkowe. Z reguły zmiana wzorca odmiany odbywa się w obrębie paradygmatu rzeczownikowego i jest związana z odmiennym rodzajem gramatycznym derywatu i rzeczownika w wyrażeniu syntaktycznym. W ten sposób tworzy się 80% nazw terenowych typu *Zaborze*.

Rzeczownik w wyrażeniu przyimkowym może mieć rodzaj żeński lub męski, zaś derywat jest rodzaju nijakiego, np.:

a) *Międzygórcze*, *-cza* (las): ap. *górką*; *Nadchalupie*, *-pia* (pola): ap. *chalupa*; *Nadwarcie*, *-cia* (pastw.): rz. *Warta*; *Oddąbrowie*, *-wia* (pole): ap.

⁶ Por. R. Laskowski, H. Wróbel, *Użycie paradygmatu w funkcji formantu słowotwórczego we współczesnej polszczyźnie*, „*Język Polski*” 1964, nr 44, s. 214–220.

⁷ Budowa toponimów typu *Zaborze* analizowana będzie na przykładzie materiału zgromadzonego w kartotece *Słownika nazw terenowych Polski*, znajdującej się w Katedrze Współczesnego Języka Polskiego UŁ.

dąbrowa; Podcerkiewie, -wia (las): ap. cerkiew; Podfabrycze, -cza (łąki): ap. fabryka; Pozastodole, -la (pole): ap. stodola; Zadolinie, -nia (pole): ap. dolina; Zaskawie, -wia (pola): rz. Skawa;

b) *Międybrodzie, -dzia (pastw.): ap. bród; Podadamierze, -rza (pole): w. Adamierz; Pozawądole, -la (pole): ap. wądół; Przedpulsztynie, -nia (pole): Pulsztyn (góra, skała); Zaokopie, -pia (łąki, bagno): ap. okop itp.*

Zasami zmiana wzorca deklinacyjnego odbywa się w obrębie tego samego rodzaju gramatycznego, tj. nijakiego, a spowodowana jest różnicą zakończenia tematu rzeczownika w wyrażeniu syntaktycznym i derywacie, np.: *Międybłocie, -cia (pole, łąka): ap. błoto; Nadmoczydle, -la (pole, łąki): ap. moczydło 'miejsce, gdzie się moczy len'; Odmieście, -cia (n. ter.): ap. miasto; Podpastwiszcze, -cza (przys., pastw.): ap. pastwisko; Pozagumnie, -nia (n. ter.): ap. gumno; Przedkole, -la (pole): Koło (łąka); Przybłocie, -cia (łąka): ap. błoto; Zawyknie, -nia (kol., pole): ap. wykno 'przepaść'.*

Zmiana paradygmatu może być też związana z odmienną liczbą derywatu (l. poj.) i podstawowego rzeczownika (forma l. mn.), przy czym trzeba zaznaczyć, że nie obserwuje się prawidłowości polegającej na nazywaniu jednego obiektu terenowego formą liczby pojedynczej, zaś wielu obiektów formą liczby mnogiej. W praktyce wygląda to rozmaicie, np. *Nadotuczczce, -cza (pole): Otuczki, -czek (pole, bagna); Podbieńcze, -cza (łąka, pole): w. Nowe Bieńki; Podgórcze, -cza (pastw., las, staw): Górki, -rek (las); Podgrodzie, -dzia (łąka): Grodzie, -dzi (łąka); Zagajcze, -cza (pole): Gajki, -ków (pole); Zakwarcie, -cia (las): Kwarty, -ø (pole); Zasłosze, -sza (pola, łąki): w. Słochy Annpolskie itp.*

W praktyce toponimicznej spotyka się też nazwy, które mają formę liczby mnogiej. Z reguły nie da się z całą pewnością ustalić, czy pochodzą one od wyrażen przyimkowych zawierających rzeczownik w liczbie pojedynczej czy mnogiej. Pewne przesłanki wskazują na możliwość dwojakiemu rozwiązaniu. Interpretacja nazw takich jak: *Międyrowia, -wi (łąki), Poddróżcza, -ø (łąki), Podjeziorza, -rzy (mokradła), Nadrzecze, -czy (pola) narzuca się sama: 'łąki między rowami', 'łąki pod dróżką', 'mokradła pod jeziorem', 'pola nad rzeką'. Ten logiczny, zdawałoby się, schemat zostaje jednak zburzony wtedy, gdy nazwa w formie liczby mnogiej nazywa pojedynczy obiekt, a jeszcze bardziej, gdy dodatkowo jest motywowana wyrazem w liczbie pojedynczej, np.: *Międygórze, -rzy (pole), Nadlesia, -si (pole), Podborza, -rzy (łąka), Zagórcza, -czy (pole); Podnieczajnia, -ni (pole): w. Nieczajnia, Podzamicza, -czów (łąka): kol. Zamek, Zagrodzia, -dzi (pole): Gródź, Grodzi (łąka). Trzeba jednak zauważyć, że niezależnie od formy wyrazu podstawowego, derywat także charakteryzuje się innym paradygmatem, jak to było w nazwach omawianych wcześniej.**

Pełna prezentacja nazw typu *Zaborze* wymaga przedstawienia jeszcze jednej grupy toponimów, które powstają na skutek nieco innych zabiegów

słowotwórczych niż te, które opisano wyżej. Chodzi tu o takie nazwy, jak np. *Międzymorze*, *-rza* (cz. półwyspu), *Międzypole*, *-la* (pastw.), *Odpoie*, *-la* (niwa), *Podchebdzie*, *-dzia* (poła): *Chebdzie*, *-dzia* (poła), *Podlipie*, *-pia* (domy, poła): *Lipie*, *-pia* (las, góra), *Podporabie*, *-bia* (pole): *Porabie*, *-bia* (pole), *Podwzgórze*, *-rza* (pole), *Podzaborze*, *-rza* (poła): w. *Zaborze*, *Podzastawie*, *-wia* (kol., pole): w. *Zastawie*, *Przedebłonie*, *-nia* (poła), *Przedpole*, *-la* (teren), *Śródpole*, *-la* (pole), *Wujście*, *-cia* (pole), *Zagrobie*, *-bia* (pole): *Grobie*, *-bia* (las), *Zapodkole*, *-la* (pole): przys. *Podkole*, *Zaujście*, *-cia* (łąki, pastw.) itp.

Jak widać, nazwy te nie różnią się formalnie od omawianych wcześniej; też są substantywizowanymi wyrażeniami przyimkowymi, kończą się na *-e* i są rodzaju nijakiego. Odmienny jest tu jednakże stosunek podstawowego rzeczownika do derywatu. Nie cechuje ich bowiem różny paradygmat. Derywacja polega więc na – jak to określiła Z. Kurzowa – „specyficznym zabiegu wprowadzenia w mianowniku I. poj. afleksyjności podstawowego rzeczownika na skutek utraty w derywacie zdolności reakcji przez przyimek z podstawy słowotwórczej”⁸. Jeśli weźmie się pod uwagę połączenia z różnymi przyimkami, to nie da się obronić tezy, że jest to tylko zrost przyimka z rzeczownikiem w przypadku wymuszonym przez przyimek (tak można by sądzić po przykładach z przyimkami *pod* i *za*, które konotują biernik rodzaju nijakiego równy mianownikowi). Mamy tu więc do czynienia z wtórnie dorobionymi mianownikami w stosunku do wyrażen syntaktycznych, czyli proces taki sam, jak w przypadku apelatywów *zagranica*, *zapazucha*, czy nazw *Przydół*, *Nadrzeka*.

Wróćmy jednak do rzeczowników rodzaju nijakiego. Wiadomo, że w mianowniku I. poj. mogą one kończyć się na *-e*, ale także na *-o* lub *-ę*. Jeśli kończą się na *-o*, to ich mianownikowa forma w połączeniu z przyimkami wygląda następująco: *Międzybagnio*, *Nadjezioro*, *Odbloto*, *Podwykno*, *Zagumno*. Takie konstrukcje zalicza się bez wahania do typu *Podbór*, natomiast identycznie utworzone *Odbłonie*, *Międzymorze*, *Przedpole* – do typu *Zaborze* z powodu ich historycznego składu morfemowego. A przecież unieruchomienie fleksyjne rzeczownika stanowiącego część podstawowego wyrażenia jest w obu przypadkach takie samo. Tak więc nazwy typu *Odbłonie* mają formalne cechy typu *Zaborze*, tworzone są jednak według innego schematu. Łączy zaś je z nazwami omawianymi wcześniej przynależność do konstrukcji paradygmatycznych.

Na zakończenie jeszcze jedna uwaga natury nie tylko terminologicznej. Opisując różne typy nazw, w wywodzie celowo nie używano obiegowych określeń *Zalesie*, *Zalas*, ponieważ pokrywają się one z apelatywami toponomastycznymi i sugerować by mogły jedynie proces wtórnego funkcjonowania

⁸ Por. Z. Kurzowa, *op. cit.*, s. 98.

tych wyrazów jako nazw na skutek przeniesienia ich na grunt onomastyczny bez żadnych zabiegów słotwórczych. Artykuł zaś poświęcony jest sposobom substantywizacji wyrazów przyimkowych, które w procesie derywacji paradygmatycznej tworzone są według kilku różnych szczegółowo opisanych modeli.

Sławomira Tomaszewska

HOW THE NAMES *ZABORZE*, *MIĘDZYBŁOCIE*, *ODBŁONIE*
AND THE LIKE ORIGINATED

The article is devoted to detailed description of the models on the basis of which the neuter, nominative singular local names with the ending „-e” are formed. These names are derived from prepositional expressions and originate in the process of paradigmatic (inflectional) derivation. They can be divided into two basic groups. The first group encompasses such names as *Międzygórze* (: *góra*), *Zaokopie* (: *okop*), *Pozagumnie* (: *gumno*); the second group comprises names like *Międzypole* (: *pole*), *Przedblonie* (: *blonie*), *Zamorze* (: *morze*).

The first phase of derivation is common for the names belonging to both the groups – a prepositional expression changes into a neuter noun. In the second phase, in the first group, the derived form has a paradigm different from the noun in the syntactic expression from which it is derived. In the second group such a change does not occur, and derivation is based on the characteristic inflectional „immobilization” of the noun.